

СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ
ПО НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ
КЪМ ВИСШАТА АТЕСТАЦИОННА КОМИСИЯ

Любомила Симеонова Соленкова

***Проф. д-р Христо Гандев –
житетейски път и научно наследство***

шифър: 050321 – Документалистика, архивистика, палеография
(вкл. историография и източникознание – историография)

АВТОРЕФЕРАТ

на ДИСЕРТАЦИЯ за присъждане на образователната
и научна степен „ДОКТОР”

Научен ръководител:
доц. д-р Елка Дроснева

Рецензенти:
ст.н.с. I ст. д.и.н. Румяна Радкова

доц. д-р Тодор Попнеделев

София
2008

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от заседание на Катедра „История на България”, Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски”

Дисертацията се състои от увод, пет глави, заключение, житиелепис, библиография и илюстрации – общо 447 страници и 42 илюстрации.

Публичната защита ще се състои на 3 април 2008 г. (четвъртък) от 14.00 ч. в Големия салон – Зала 102, бул. „Шипченски проход” № 52, бл. 17 на БАН, ет. 1

Материали по процедурата са на разположение на интересувашите се всеки работен ден от 10.00 до 17.00 ч. в канцеларията Института по история при БАН, ет. 3 в същата сграда.

Професор доктор Христо Гандев (1907-1987) е широко известен у нас и в странство учен, но неговият типично кабинетен живот на творец, отдаден на науката, далеч от шумните страсти на деня, не е направил популярни името и обществената му дейност извън професионалните кръгове. Повечето от днешните български историци пряко или косвено са се учили от него. Той им е предал и продължава да предава чрез творчеството си любовта си към науката и работата, умението да се вниква в същината на изследвания проблем, стремежа си към изчерпателност, към познаване и цялостно използване на извори и литература. Личността на този български историк е натоварена и със знаците на административната и организаторската дейност, на която е посветил дълги години от живота си. Той е един от онези хора, на които е възложена нелеката задача да извършат преустройството на Софийския университет след 9 септември 1944 г., а по-късно и на Етнографския институт с музей към Българската академия на науките. От друга страна, изследванията, които излизат изпод перото му, почти винаги слагат началото на научна дискусия по разглежданата в тях тема или са поне съществена част от нея. Вече 20 години след смъртта му творчеството му продължава активния си научен живот, а съвременници на проф. Хр. Гандев не спират да разказват спомени за различни общи преживявания с историка и човека.

Няколко са причините избраната тема да звучи актуално и научно значимо. Първата е от историографско естество – необходимо е по-цялостно разработване на историята на българската историческа наука. Следващата е свързана с потребността от по-детайлно изследване и проучване на живота и дейността на онези български историци, които допринасят за нейното развитие и за утвърждаването ѝ както в родната ни, така и в европейската и световната наука. Друга причина е потребността да се проследи мястото и ролята на проф. Хр. Гандев в живота на историческата ни наука, както и връзките му с чуждестранни научни институции и учени.

Прието е да се мисли, че провеждането на определена политика в голяма степен зависи от времето, от конкретните исторически условия, от господстващите в обществото идеологии, от моралните и религиозните норми, както и от степента на развитие на човека, на неговия светоглед и култура. Но най-важният фактор е човекът. От него зависи формирането и начинът на провеждане на съответната

политика в обществения и научния живот на обществото. Затова е и важно да се познават жизненият път на човека, който оказва съществено влияние в тези процеси, годините на формирането му като личност и като учен, както и годините на неговата реализация. Също така, за да се изгради цялостният му образ, е необходимо да се познава неговото творчество – както това, което е публикувано, така и това, което е се е съхранило единствено в личния му архив.

От всичко казано дотук става ясно, че основната задача на дисертационния труд ще е проследяването на жизнения, творческия и обществения път на този бележит български учен. Проф. Хр. Гандев може да се мисли и като „връстник на века”. Той е свидетел на Балканските войни, Първата и Втората световна война, междувоенните брожения в политическия, икономическия и обществен живот, промените след 9 септември 1944 г., утвърждаването на социалистическото управление в страната и на историческия материализъм в науката. Единствено не доживява до промените, настъпили след 10 ноември 1989 г. Събитията, които преживява оказват значителна роля върху формирането му като личност и учен и върху жизнения и творческия му път. Те определят посоката на неговото развитие. Така съдбата му тясно се преплита със съдбата на България през XX век.

Историографският момент за разработване на избраната тема се оказва достатъчно благоприятен. От гледна точка на изследванията на историята на българското историческо познание се наблюдава повишаване на интереса и публикациите в тази област. През втората половина на XX век все повече българската историческа наука обръща поглед към себе си и се вглежда в спецификите на своето развитие. От съществено значение в тази насока са резултатите от обсъжданията по време на трите национални съвещания на българските историци (1948, 1964, 1975), на конгресите на Българското историческо дружество (1970, 1976, 1981, 1987), на конференцията „Проблеми на българската историография след Втората световна война” от 1972 г., на които се дава оценка за постигнатото до момента и се определят основни насоки за по-нататъшното ѝ развитие. Представа за периода би могла да се почерпи и от спомените на хора, участвали в научния и обществен живот на България. Проучването на промените в националната ни история и в частност на историческата ни наука след 9 септември

1944 г. получават добра основа с изследванията на Мито Исусов, Любомир Огнянов, Ев. Калинова, И. Баева, В. Чичовска. Значителен интерес будят и излезлите в последно време монографични проучвания специално върху преустройството на историческата наука у нас на Т. Попнеделев и Н. Живкова. Разбира се, има още множество публикации по тези проблеми на страниците на научния периодичен печат.

Конкретно за проф. Гандев до този момент няма цялостно проучване на неговия живот и научна дейност. В юбилейните за изследователя години се организират негови чествания, а през 1982, 1985 и 2000 г. са публикувани и три сборника посветени на професора. В тях, както и в още други научни списания в България и Европа, са поместени кратки изследвания за живота, научните идеи и постижения на Хр. Гандев. Те разглеждат отделни моменти или теми и не изграждат цялостен образ на учения, но допринасят за създаването на добра база за монографично историографско проучване. Малкото на брой по-обширни публикации за живота му са дело на Мария Велева, Николай Генчев, Крумка Шарова и Цветана Георгиева.

Проучванията върху творчеството на проф. Гандев не са много. Те са предимно върху съчиненията му по българската история и само единични такива има за неговото творчество по средновековна история и етнография. Това се обуславя от факта, че изследванията му в първата област са известни както със своите идеи, така и с дискусиите, които предизвикват и повечето от които все още не са незавършили. Останалите са по-слабо познати, тъй като някои от тях са на чужди езици, други са публикувани в популярния печат, трети са останали в архива на учения и само една малка част от тях излиза в научната периодика. От друга страна, Хр. Гандев е един от българските учени, които утвърждават преподаванията и изучаванията по Нова обща история, по Изворознание и Историография във висшето образование у нас. Но лекционните му курсове не са публикувани, затова и не са били обект на научен анализ, а известното за тях досега дължахме на немногобройни спомени на негови студенти. Тези и някои други обстоятелства значително ограничаваха базата, на която може да се извърши оценяването на цялостното му научно творчество.

Същевременно никак не са малко рецензиите върху Гандеви публикации. Около тях се оформят цели дискусии, които често пъти надрастват конкретната публикация и обект на тяхното обсъждане стават по-големи и неразрешени исторически проблеми, свързани с разглеждания от учения въпрос.

Важна за всеки учен е и семейната среда, в която той живее и се формира. Единствено в студията на проф. Велева вниманието е съсредоточено на този много съществен елемент от живота на Хр. Гандев. Данните за тях също бяха пръснати и епизодични, но събирането им на едно място обрисова една картина на динамично и изпълнено с богати впечатления и приключения детство. А това неминуемо е оказало въздействие върху бъдещия учен, който още от малък опознава родината си и се сблъсква с нейната историческа обремененост.

Настоящата дисертация се опира и на още много заглавия на самостоятелни изследвания и по-малки такива, поместени на страниците на периодичния печат. Те допринасят за обогатяване на картината на развитието на историческата наука в България и за уплътняване представата за живота на учения с данни и събития, които до този момент само се загатваха или дори оставаха скрити за изследователите. Те изиграват роля при историографския анализ на произведенията на Хр. Гандев, при проследяването на тяхното влияние върху останалите историци.

Такива данни се намират най-вече в изворовия материал, с който разполагам при написването на дисертацията. Той условно може да се раздели на два дяла: публикувани и непубликувани извори.

Изворите от първата група заемат значителен обем в изследването и това са публикациите на проф. Гандев, документални издания и спомени на историци. Публикациите на учения представляват основно количество в този дял. Първата отпечатана библиография на изследователя е съставена от Мария Кайнарова през 1983 г. и е обогатена през 1985, когато е и второто ѝ издание. В настоящата дисертация е съставена нова библиография, която стъпва на предходните, но към нея са прибавени нови заглавия, останали неизвестни или все още неиздадени при изготвянето на предишните. Творчеството на проф. Хр. Гандев е и основният историографски извор в изследването при проследяването на развитието на идеите за миналото и за историята.

Документалните издания са предимно на извори за развитието на самата историческа наука или съставени от Хр. Гандев.

Съществено място сред публикациите заемат спомените на историци и етнографи. Това е положителен момент в развитието на българската историопис, тъй като такъв род публикации ще обогатят съществено историята на историческата ни наука и мисъл и документалната база на историографията. Сведения за проф. Гандев се съдържат в спомените на Димитър Ангелов, Христо Вакарелски, Николай Генчев, Илчо Димитров, Вера Мутафчиева. Съществен елемент при тези извори е човешкият фактор. Образът на учения се пречупва през погледа на спомнящия си и с това се избягва от сухотата на статистиката и на административния документ и той се превръща в жив човек със своите слабости, страсти и невинаги приемливи действия, но и с привлекателните страни на характера си.

Значителен изворов материал за живота и творчеството на Хр. Гандев се намери и в архивите на България и Чехия, което още повече обогати познанието за учения. Основен такъв източник е личният фонд на историка, който се съхранява в Централния държавен архив – над 1000 архивни единици. В него се съдържат материали за личния му живот, за административната и обществената му дейност, фишове и конспекти на прочетени от него произведения, многобройни чернови на изследванията му, лекционни курсове, работни бележки за негови никога незавършени и ненаписани съчинения, писма на кореспондентите му и т.н. Също така основна част от фонда са и материалите, свързани с жизнения и творчески път на неговата съпруга проф. Руска Гандева. Във фондовете на институции като Комитет за наука, изкуство и култура, Дружество за българо-чехословашка взаимност, Министерство на външните работи – Българска легация в гр. Прага, Министерство на вътрешните работи, Министерство на народното просвещение, Секретариат на ЦК на БКП, Политбюро на ЦК на БКП и още много други, съхранявани отново в ЦДА също се намират сведения на проф. Гандев.

Други архиви, съдържащи съществени данни за живота му са Софийският държавен архив, където се съхранява архивът на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Архивът на Българската академия на науките.

Особено полезни се оказаха и личните фондове на български и чешки учени в архивите в страната ни и в Чехия. Най-значимите от тях са на Петър Мутафчиев, Васил Златарски, Михаил Арnaudов и Йозеф Пата. В тези фондове е запазена оцелялата част от личната кореспонденция между тях, която демонстрира в повечето случай чисто човешки и приятелски отношения. Тук малко, но значимо място заемат и лични фондове в частни ръце, до които имах възможност да се докосна и които също подпомогнаха изграждането на портрета на учения. Това са личните фондове на проф. М. Велева, проф. Ив. Георгиева и брата на професора Никола Н. Гандев.

Вървейки по следите на Хр. Гандев, стигнах и до фондове в Карловия университет, в Литературния архив в Чехия и в Архива на столицата Прага. Данни за неговото следване в Карловия университет се съхраняват и в личния архив на учения в София. Оригиналът на неговия дисертационен труд се пази в Архива на Карловия университет. Там се съдържат и сведения за обществения живот на младия тогава българин в Прага и за участието му в популяризирането на знанията за родината ни.

Изследвайки родословието на учения, данни открих в личния фонд на Хр. Гандев и в архивите на частни лица и държавни и общински институции в Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Държавните архиви във Варна и Сливен, както и на страниците на централния и местния периодичен печат. Полезни се оказаха и справките с краеведческата и с театралната книжнина, излизала приживе на Гандев, или като спомени на съвременници на преживените и от него събития.

Въпреки многобройността и разнообразието на събраните извори за живота и дейността на проф. Гандев, със сигурност предстои да се открият и нови – работата по събиране и анализиране на извори, по която и да е тема никога не може да се смята за приключена. Една от основните задачи в тази област е продължаване събирането на спомени за човека, учения и преподавателя.

Хронологическият обхват на изложението е предопределен от най-ранните свидетелства за дедите на Хр. Гандев – края на XVIII в. и от най-късните – от настоящия момент.

Като цяло в дисертацията е избран проблемно-хронологическият подход, приложим в най-голяма степен за решаването на поставените задачи. Този избор се вписва и в установената в науката практика при изследване на историографски проблеми.

Предлаганият текст представлява историографско проучване от монографичен тип. Спецификите на такъв тип изследване изискват пространно проследяване на житейския път на учения, за да се открият факторите за формирането му като личност и избора на поприще за житейска реализация. Тези фактори са семейството, местата, в които човекът живее, социалните кръгове, в които се движи, събитийната картина на времето, образователните институции, в които се обучава, учителите, при които учи, духовните интереси на епохата и не на последно място финансовите възможности за постигане на зародилата се мечта. Следващ важен етап в проучването на жизнения път е свързан с условията и възможностите за съчетаването на житейските обстоятелства с професионалното израстване и изяви на учения – като например общественно-политическата действителност и културните характеристики на времето, институциите, в които ученият работи освен за целите на науката, още и за финансовото обезпечаване на ежедневието, както и научно-организационните функции, които му биват възлагани, или към които сам се стреми. При учени като Хр. Гандев, които в творческата си изява обхващат времето от Античността до своята съвременност, задължителната предпоставка за оценяване на цялостния им облик на изследователи е да има изследвания на специалисти, които творят в съответните периоди. Особеното при Хр. Гандев е, че той работи едновременно национална история и обща история. Така въпросът за предварителните изследвания, които създават база за историографско проучване се отнася и до пространствата. Нещо повече, Гандев не се ограничава в изследване на един вид човешки дейности. Тъкмо на историците, специализирани в периоди, пространства и видове човешки дейности историографът разчита да се произнесат по въпроса за мястото на изследванията на учения в развитието на проучванията върху съответния период и пространство и темите, които той разработва. От историографа се очаква при разглеждането на творчеството му да открие отношението към предшествениците, богат спектър от проблеми по

издирване и работа на историка с различни видове извори, изграждане на концепции и аргументацията им, както и ефекта на изследванията върху съвременниците и следовниците си. В случаи като този с Христо Гандев, когато историкът е и преподавател, историографът трябва да изследва качествата на лекционните му курсове не само като наука, но и като изисквания, които обичайно се прилагат тогава, когато високата наука трябва да бъде доведена до съзнанието на студентската аудитория. Работата със студентите и докторантите, вписването в преподавателския живот на колегията са също част от въпросите, които занимават историографа. Един от критериите, на които се разчита при оценката, е посетителната професионална реализация на някогашните студенти и докторанти. Така използваните методи на изследване в дисертацията са обичайните за комплекса исторически науки, но често пъти е отправян поглед и към различни методи на останалите хуманитарни науки.

Основните резултати от проучването за жизнения и творчески път на Хр. Гандев са представени чрез пет глави – една биографична и четири върху творчеството му. Обемът на всяка глава е съобразен със степента на проученост на разглежданите проблеми в досегашната специализирана историопис върху творчеството на учения и жизнения му път, с достъпната изворова база и с изискванията за историографско изследване. Заключението предлага общ поглед върху изводите за човека, учения, преподавателя и общественика Хр. Гандев. Приложени са „Житиeпис“, списък на използваните извори и литература, както и снимков материал.

ПЪРВА ГЛАВА е озаглавена **„Житeйският път на проф. д-р Христо Гандев“** и в нея се разглежда както родовото наследство на учения, така и неговия жизнен, научно-организационен и обществен път.

Параграф първи – **„Семейно и родово наследство“**, проследява историята на рода на Хр. Гандев от първите сведения за него (XVIII в.) до смъртта на майката (1977 г.) и на бащата (1938 г.) на учения. Семейството на този български историк е част от котленския родов комплекс, който излъчва за българското общество редица

бележити общественици, политици, учени, хора на изкуството, културата, църквата. Статутът на Котел, който възниква и се развива като деревентджийско и джелепкешанско селище, е предпоставка за възходящо икономическо и културно развитие.

Един от най-видните котленци е революционерът Георги С. Раковски, с когото, според семейния спомен, се родее и Никола Гандев, баща на Хр. Гандев. Направен е опит да се проследи тази връзка, но незавършеността на изследванията върху генеалогията на рода на този виден възрожденец, не позволи тя да излезе от сферата на предположенията. Друга интересна родова връзка на историка идва по майчина линия – Стефана Гандева е дъщеря на Дончо Петров, който е първият съпруг на Венета Ботева.

По-нататък в параграфа се разглежда житейският път на Стефана и Никола Гандеви, едни от видните български актьори на XX в., достигнали до най-големите тайни в храма на Мелпомена. Проследява се тяхното скиталчество по различните театрални сцени и краища на България. Разгледани в цялост, техните биографии ги представят като модерни личности, чийто живот е изпълнен с духа на времето: войните от второто десетилетие на XX в. за обединение на родината ни, създаването на Театралния съюз (едни от основателите са сем. Гандеви), бързо развиващият се културен живот – откриването на нови театрални трупни, докосването до постиженията на западната и руската култура, посредством превеждането на множество книги (самият Никола Гандев превежда от руски език), гостуването на изложби и т.н.

Във втория параграф **„Ученически и студентски години“** се проследява етап от формирането на човека и учения Хр. Гандев. Родовото наследство, съчетано с професионалната насоченост на родителите му и възможността да опознае голяма част от България още в ранните си години, дават онази база, на която постепенно се изгражда една ерудирана личност, един учен с всеотраслни интереси и постижения както на научното поприще, така и на общественото и научно-организационното.

В този първи етап от живота на Хр. Гандев могат да се обособят и три подетапа, които в дисертацията са отделени в подпараграфи: „На ученическата

скамейка”, „Студентство”, „Специализация в Прага”. Въобще формирането на един човек и по-нататъшният му житейски път са феномен, който трябва да бъде разгадан. Той е резултат от много елементи, които се наслагват през целия му живот. Но началното натрупване, така важно за всеки човек, става именно през тези първи години.

За бъдещия проф. Гандев те преминават в път. Той получава първоначалното си образование в Никопол, Гюмюрджина и Русе. След това избира класическия отдел на Първа мъжка гимназия във Варна, който и завършва през 1926 г. Като професия и поприще за по-нататъшната си реализация младежът се спира на историята като най-близка до социологията. Това предопределя до голяма степен и следващите години от неговия живот. Първо завършва история в Софийския университет, а след това, насочен от своите преподаватели – професорите Васил Златарски и Пьотър Бицилли, отива на специализация в Карловия университет в Прага, Чехословакия (дн. Чехия). В тези два университета Гандев прави и своите първи заявки на учен с голямо бъдеще. Като дипломна теза той разработва провокативната тема „Хомосексуализмът у древните гърци”, за която получава, макар и лаконична, но висока оценка от проф. Гаврил Кацаров. В Карловия университет защитава, по думите на преподавателите му там – Отокар Одложилек, Йозеф Шуста, Йозеф Пата, блестяща докторска дисертация на тема „Йоахимитски идеи в произведението на Матей Яновски „Regulae Veteris et Novi Testamenti”.

Параграф трети е озаглавен **„Пътят към Софийския университет”**. В него се разглеждат годините между завръщането на Хр. Гандев в България и постъпването му като редовен доцент в Софийския университет през 1944 г. Тук са обособени два подетапа: „Библиотекар в Университетска библиотека”, „Частен хоноруван доцент”. В тези години редом с работата си като библиотекар, историкът се занимава със събиране и обработване на извори, предимно за времето на Възраждането и Временното руско управление. Също така със своите приятели Иван Дуйчев, Владимир Георгиев, Борис Ангелушев и Георги Батаклиев организират и поредицата „*Studia historico-philologica Serdicensia*”, както и

издаването на множество исторически книги от български автори и книги-албуми на големите западноевропейски и български майстори на четката.

В четвъртия и петия параграф – **„По трънливия път на преподавател, директор и общественик”** (с подпараграфи „Доцент. Професор. Ръководител” и „Директор на ЕИМ при БАН”) и **„Отново в Университета”**, се разглежда периодът от 1944 до смъртта на Хр. Гандев през 1987 г. Той е изпъстрен с множество събития и поврати в живота на учения. Първоначално той е ръководител на Катедра българска история (1945-1947), след това и на Катедрата по Нова и Най-нова обща история (1947-1961), която от 1948 г. се нарича Катедра по Стара, Средновековна и Нова обща история.

Интерес и дискусии будят годините от 1948 до 1952, когато проф. Гандев е декан на Историко-филологическия, а впоследствие и Философско-историческия факултет. Като такъв, той е натоварен с нелеката и отговорна задача да преустрои науката и образованието по история, философия и филология на основата на новия научен (исторически и диалектически материализъм) и политически (марксизъм-ленинизъм) мироглед, наложен в България след 9 септември 1944 г. И въпреки високите оценки, които получава за извършената работа, в края на 1952 г. той е изключен от БКП. Възстановен е много бързо, посредством намесата на Вълко Червенков.

Реномето на човек, който е способен да извършва преустройство, донася на проф. Гандев и назначаване на директорския пост в Етнографския институт с музей при Българската академия на науките. Там той спомага за утвърждаването на историзма в етнографията, за успешното начало на разработване на съвременни етнодемографски проблеми и за изследването и опит за влияние върху бита и обичаите на българите в миналото и съвременната нему епоха.

През 1972 Хр. Гандев се завръща на щатно място в Историческия факултет на Софийския университет, където отново е ангажиран с преустройство. Този път на Катедрата по Нова и Най-нова обща история в Сектор по Нова и Най-нова обща история.

Последните години от живота си, когато е с много влошено здравословно състояние, проф. Гандев прекарва между изследователските си занимания в областта на етнографията, демографията и историята, и преподаванията си в Университета. И след като се пенсионира през 1975 г., той продължава да чете специализирани курсове на студентите.

За постиженията и заслугите си в областта на научната и научно-организационната си дейност Хр. Гандев е удостоен със званията „Заслужил деятел на науката” (1974 г.) и „Народен деятел на науката” (1980 г.) и с орден „Народна република България” III степен (1978 г.).

В последния шести параграф – „Съпруга и дъщеря”, се проследява накратко житейският път на неговата съпруга проф. Руска Гандева и на дъщеря му Светлана Гандева.

ВТОРА ГЛАВА – „Изследвания и преподавания в областта на общата история”, е посветена на слабо известните научни постижения в тази област на проф. Хр. Гандев. Като реализирани публикации техният брой е далеч от тези, посветени на българската история, но повечето са свързани с важни етапи в професионалното му развитие и утвърждаване. Неговото първо изследване, като начеващ историк, е посветено на важен въпрос от Античната история и култура. Следващото важно научно съчинение, което всъщност е докторската му дисертация в Карловия университет в Чехословакия, също е посветено на проблем от общата история – преходът от Средновековие към Ново време. В тези две първи свои изследвания Гандев демонстрира смелостта и възможността за привеждането на солидна научна аргументация в разработването на тези, които провокират както с тематиката си, така и с прокарваните в тях идеи. Те, заедно с встъпителната му лекция като доцент в Университета – „Националната идея в българската историопис” (1940 г.), са разгледани в първия параграф на главата – **„Дипломна теза, докторска дисертация и встъпителна лекция”**.

Вторият параграф, озаглавен **„Между науката и популяризацията”**, се състои от три подпараграфа „Преход от Средновековие към Ново време”,

„Революционният деветнайсети век”, „Съвременни проблеми”. В него са разгледани изследванията на проф. Гандев, които, макар и малко, са и чисто научни, и научнопопулярни. Но и в двата случая той се придържа към една от основните си цели: да популяризира проблемите на европейската културна, социална и политическа история. И може да се каже, че изпълнява добре мисията си, защото редица студенти и аспиранти защитават своите тези под негово научно ръководство и мнозина от тях продължават да работят в тази област на историята. Тематиката, която разглежда, обхваща проблеми от предренесансовия период в Европа, минава през революционните брожения от XIX в., за да достигне до съвременната нему епоха. От друга страна, той е търсен и за публични сказки и лекции. По този начин разпространява идеите си из областта на общата и българската история и сред непрофесионалисти. Така проф. Гандев изпълнява едната от трите основни задачи, стоящи пред всеки историк – да се популяризират постиженията в науката.

В параграф трети – „**Лекционните курсове на проф. Христо Гандев по обща история**”, се разглежда друг основен момент от живота на Хр. Гандев – неговата преподавателска дейност. В спомените на студентите си професорът се е съхранил като блестящ преподавател, който научава своите възпитаници на най-важните умения в професията им. Записките му върху лекционните и специализираните курсове, които води в продължение на няколко десетилетия, са още едно доказателство за неговия професионализъм и умение да предава на бъдещите историци способността да се анализира и да се извлича максимална информация от изворите и литературата. Негови ученици споделят в спомените си, че им предава различни методи, които правят бъдещата им работа разнообразна и научно издържана. И въпреки суровия вид, който има и излъчването на лека надменност към околните, проф. Гандев е от онези преподаватели, които оказват „*здрава морална подкрепа*” на младите и прогресивни учени, посмели да застанат на позиции, различни от официалните.

ТРЕТА ГЛАВА – „Миналото на българския народ през погледа на учения”, е посветена на изследванията и постиженията на проф. Гандев в областта

на българската история. Интерес буди фактът, че той се насочва към тази проблематика след завръщането от си специализацията в Прага, тъй като вече не разполага с достатъчен извор и научен ресурс да работи върху европейска проблематика.

Главата е разделена на шест параграфа, които са обособени на принципа на разработваната от Хр. Гандев проблематика. Единствено първият параграф – **„Кратък поглед върху българския народен дух, политически, икономически и културен живот”** обхваща неговите кратки общи прегледи на българското минало – „O bulharském národním duchu a jeho projevech” (За българския народен дух и неговите прояви) и „Кратка българска история”.

Във втория параграф – **„Начало на Българското възраждане”**, са изложени схващанията на учения за началото и същността на възрожденския процес. Идеите на автора се впитат в една дискусия около този проблем, която не е завършила и днес. Интересно е, че той обосновава, но явно недостатъчно, сваля началната граница на Българското възраждане в началото на XVII в. С тези си изследвания той не успява да промени вкорененото вече схващане.

Параграф трети – **„Икономически и социални процеси”**, е посветен на разработките на проф. Гандев, върху тази проблематика. Изтъкват се основните му заслуги за въвеждането в обръщение на нови извори, които показват постиженията и състоянието на българската икономика в този период и нейната зависимост от европейските сили и положението на Османската империя. Гандев посвещава много усилия, за да проучи навлизането на новия капиталистически начин на производство в българските икономически среди.

В параграф четвърти – **„Националноосвободителни борби и постижения през втората половина на XIX век”**, са разгледани вижданията на проф. Гандев за начина, по който българският народ си извоюва свободата, идеите на Мацини, които оказват силно влияние при оформянето на българската политическа идеология – идеи, усвоени посредством Джузепе Гарибалди и разпространявани преди всичко от

Каравелов и Левски. Част от предлаганата и защитена от историка идея е, че Априлското въстание постига своята основна цел – да вплете в разрешаването на националния ни проблем европейските сили и де факто да доведе до обявяването на Руско-турската война от 1877-1878 г.

Параграф пети – **„Българите и другите народи”**, е посветен на въпрос, който вълнува учения през целия му научен живот, а именно как българите са били опознати и приети от европейския свят. Основната му теза е, че западните сили се интересуват от нашия народ първо като източник на ресурси, и едва след това и години по-късно като от народ, който е част от техния свят, но със своите културни и битови особености.

Последният шести параграф – **„След Освобождението”**, представя малкото на брой, но много ценни за науката изследвания на Хр. Гандев върху Временното руско управление. Заема се с темата малко случайно (открива купове архиви, приготвени за претопяване), но благодарение на него за българската историческа наука са запазени извънредно ценни документи.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА – „Етнографски и демографски проблеми в творчеството на проф. Христо Гандев” – разглежда предимно онези изследвания от творчеството на учения, които са написани по време на директорството му в ЕИМ при БАН, а и след това, когато той има възможността да обърне внимание на проблеми, които го вълнуват още от ученическите му години – социологически и демографски.

Първият от двата параграфа – **„От народност към нация (XV-XX век)”**, е разделен на три подпараграфа: „Българският XV век”, „Етногенезис на българския народ” и „От народност към нация”. По този начин е проследена идеята му за съдбата на българската народност и нация от първия век на османското владичество до съвременната на него епоха. Това не е хронологическият порядък,

в който изследванията са направени и публикувани, но подредени по този начин те изграждат цялостна картина на прехода от народност към нация.

След излизането през 1972 г. на „Българската народност през XV век. Етнографско и демографско проучване” в историческата колегия, а и не само в нея, се разгаря дискусия, която не е завършила и днес. В нея много от учените се противопоставят на тезите на Хр. Гандев, но именно въз основа на това се наблюдава съществен подем в проучванията на тази твърде непозната дотогава епоха от живота на българите. Дори и само това да отчетем като постижение на тази Гандева монография, тя трябва да получи висока оценка, защото са малко онези книги, които могат да предизвикат такъв научен спор и да стимулират развитието на определен дял от историческата наука.

Във втория параграф – **„Проучвания и опити за влияние върху бита и обичаите на социалистическа България”**, са представени най-вече изследвания на проф. Гандев, които са останали единствено в архива му. Проследяването на идеите в тях: за модернизирването на българското общество и за неговото развитие след Втората световна война и перспективите, които стоят пред него, допълва образа на изследователя. Тези текстове показват на практика виждането на Гандев, че проблемите във всяка една наука не бива да бъдат разглеждани сами за себе си, а трябва да бъдат вплитани, разбира се внимателно, в интердисциплинарни изследвания. Това, според историка ще покаже нивото на изследванията, а и ще се забележат фактори, които иначе остават непроучени и неотразени в проследяването на процесите.

ПЕТА ГЛАВА, последната в настоящата дисертация, е озаглавена **„Изворознание, история на историческата наука и историческо познание”** и се състои от три параграфа: „Изворознание и издаване на извори”, „Историята на историческата наука и Христо Гандев”, „Историческо познание”. И тук е характерно, че с изключение на един много малък дял от материалите, те остават непубликувани. Доброто е, че в преобладаващата си част тези му изследвания и лекции са опазени в архива на учения. Основният дял се пада на курсовете, които

чете на студенти, специализиращи Обща история. Като преподавател в Софийския университет „Св. Климент Охридски” проф. Гандев иска да изгради у бъдещите изследователи професионално отношение и към историческите изследвания на техните предходници, да ги научи да боравят с тях внимателно и прецизно.

Голям интерес будят изследванията му върху общочовешкото и историческото познание. Тук, ако се съпостави личната съдба на учения и идеите, които защитава, може да се наблюдава силна зависимост. Когато започва да губи голяма част от зрението си и да се влошава здравето му, той се обръща именно към проблема за начина по който човек възприема и изучава света, за познанието което постепенно се натрупва. От това той извежда в частност и историческото познание, което е неделима част от общочовешкото.

В **ЗАКЛЮЧЕНИЕТО** са изведени направените основни изводи от изследването за житейския път и научното наследство на проф. д-р Христо Гандев.

Работата върху настоящата дисертация, посветена на големия български историк Христо Гандев, продължи няколко, изпълнени с емоции и приключения, години. Образът му се разкриваше малко по малко, за да се изгради постепенно една личност – дълбока и отдадена на науката. Всеки един факт от живота му отвеждаше към различни краища на България: Котленско, Добруджанско, Търновско, Варненско, Гюмюрджинско, Пловдивско и София, и дори извън нея: Чехия (тогава Чехословакия), Русия (тогава СССР), Полша, Франция, САЩ и т.н. Може би и затова фактите за живота и работата му бяха разпръснати както в пространствено, така и в институционално отношение. Събирането и систематизирането им в едно цяло беше равностойно на подреждането на пъзел – играта за възрастни, съставена от най-многобройните и миниатюрни елементи, с които трябва да се изгради най-шарената картина. Това беше трудна задача, но изпълнението ѝ носеше онази наслада, която изпитва човек, успял да преодолее множество трудности по пътя си преди да достигне до крайната цел. Уменията, които изискваше осъществяването на тази цел, граничеха със способностите, които притежават детективите, защото често един факт от живота на Хр. Гандев беше скрит между множество други, следа от него беше останала единствено в личния му архив, беше само загатнат или дори

имаше опити той да бъде заличен. Този учен е известен предимно с работата си върху историята на Българското възраждане. Някак си на втори план остават неговата преподавателска работа и изследванията му в други области на историята. А административната му дейност е белязана със знака на преустройството на националната ни историческа наука след 9 септември 1944 г.

Постепенно, благодарение на събрания архивен материал и запазените спомени за и от проф. Гандев, се оформи цялостният образ на човека и учения, живял и творил в две политически и културни епохи. Още с първите запазени от и за него спомени може да се види едно малко момче, което се впечатлява и от най-дребните неща, като метала, от който са направени манерките на войниците, заминаващи за Балканската война. Животът на детето, благодарение на родителите му Никола и Стефана Гандеви – актьори, е изпълнен с пътешествия и с допир до българската и европейската култура и изкуство. Това спомага за оформянето на една личност с усет към красивото, изтънченото и със способност да се вглежда в дребните елементи, които характеризират цялото. Способност, която съхранява през целия си творчески път.

Оформил се като човек и учен преди 9 септември 1944 г., Гандев носи през целия си житейски път чертите и духа на отминалата епоха. Затова и в административната си дейност, в която е въвличен като декан на Историко-филологическия и Философско-историческия факултет на Софийския университет и като директор на Етнографския институт с музей при Българската академия на науките, той отстоява принципите на работа и ръководство, на които е свидетел, и на които се е научил още при формирането си като учен от своите преподаватели в София и Прага. И въпреки негативните спомени от промяната и някои конкретни действия на Хр. Гандев, вглеждането в запазените документални свидетелства от епохата, открива няколко основни принципа, към които историкът се е стремил да се придържа в работата си: предпазване на учените и на студентите от страстите на деня, осигуряването на подходящи условия за тяхната работа, изграждане на отношение към високата наука, и разбира се, доколкото е възможно по онова време, свобода на мисълта и действията.

Промените, настъпили в българското общество и наука след 9 септември 1944 г., оказват силно влияние и върху творческия път на проф. Гандев. Той е принуден да съобрази възгледите си с новата действителност. Но съумява да ги съхрани, благодарение на уменията си да борава блестящо с фактите, да използва понятийния апарат. Усетът му към езика помага на учения да отстоява тезите си. Въпреки това и той се поддава на страстите на времето и на политическия натиск. Това най-ясно личи в изследването му върху Априлското въстание, но след години той споделя задоволството си от факта, че във второто и третото издание на книгата има възможност да поправи *„невярното представяне на движещите сили“*.

Историческото наследство, оставено ни от проф. Хр. Гандев, е огромно както по тематика, така и по идеи. Неговото творчество се простира от Древна Гърция до съвременната нему епоха и от българските земи до Централно- и Западно-европейските страни, Азия, Африка и Америка. Областите, в които работи, са: История – обща и българска, Етнография, Изворознание и Историография. Това също подсказва за разностранната подготовка, която историкът получава в България и Чехословакия, и за разнообразните интереси, на които е подчинено цялото му творчество.

Основните теми и концепции на Хр. Гандев в областта на Общата история, кой която се насочва още в ученическите си години, респектират със значимостта на проблемите, които искат да решат, или поне да поставят с обстойната си обосновка, с методологическата си зрялост, с оригиналната си трактовка. Повечето от тях издържат проверката на времето и заемат заслужено място не само в националната ни историопис.

Още по време на следването си, след разочарованието, което преживява с дипломната си теза: *„Хомосексуализмът у древните гърци“*, Гандев, подкрепян от професорите П. Бицилли, В. Златарски, Й. Пата и О. Одложилек, се насочва към търсенето на началото на Новото време, на онези елементи в живота на всяко едно общество, които доказват, че модерният мироглед вече е пуснал своите корени. Тема, която ще продължи да битува в неговото научно творчество. За съжаление, поради трудния достъп до извори и литература, ученият не успява да се занимава активно с проблеми от европейската и световната история. Но въпреки

малобройността си, изследванията му остават едни от значимите в това направление в българската историческа наука.

Като лектор по Нова и Най-нова обща история той дълги години чете основния лекционен курс, както и множество специализирани курсове по проблеми от различни периоди на общата история: Историография и Изворознание, Великата френска революция, история на Чехословакия, история на Германската демократична република и т.н.

Съществена особеност на научните трудове на Хр. Гандев в тази област, която се наблюдава и в останалите дялове на неговото творчество, е изключителното познаване на изворовия материал и най-новите изследвания. За него също така е характерен задълбоченият методологически анализ и умението да структурира фактите в цялостна система. Интерпретацията на информацията, закодирана в документалния материал, е достойнство на трудовете му, което отдавна е изтъкнато от научната критика. Тя е свързана с непоколебимото убеждение на проф. Гандев, че историкът е длъжен да използва всички съществуващи методи за изследване – филологическият, сравнително-историческият, структурнофункционалният, статистическият, репрезентативният, археологическият и т.н. Като отчита неравностойното значение на методите, той държи за диференцираното им използване. В противен случай, според него *„се стига до обедняване, до стесняване или неправилно представяне на онази картина, която историкът е искал да нарисува.“*

Друг основен дял, в който съсредоточава вниманието си професорът, е българската история. Наследството, което завещава на бъдещите поколения в тази област, е значително и по оригиналност, и по обхват, и по тематика, и по използвани методи на работа, и по научни резултати. Той разчупва щампите и в подхода към явленията, и в научната методика, и в комплексното изясняване на историческите факти, а оттук – и в научния резултат от изследванията.

Историческият кръгозор на проф. Гандев е твърде широк. Той е един от онези български учени, които съчитават познанията си по родна историята с тези по обща история. На това и на таланта, който притежава ученият, се дължи яркостта на предлаганите от него интерпретации и изводи по много проблеми от българската

история. Интересното обаче е, че много от революционните му тези се доказват след години или довеждат до изясняване и задълбочено проучване на проблема, макар и понякога колегията да отхвърля неговите изводи. Това е още едно доказателство за научната прозорливост на Хр. Гандев. И поради това, почти без изключение, публикациите на видния наш историк, добре аргументирани с многоброен изворов материал, имат характер на фундаментални изследвания.

Значимо е научното дело на проф. Христо Гандев и в областта на етнографското проучване на българското минало и съвременност. Това е така благодарение на богатството от идеи, на прецизната им реализация, на широкия поглед върху проблемите, на използвания методически инструментариум. Високата оценка, която може да се даде и тук, е обоснована отново от дълбокото познаване на българското минало, на разнообразието на извори, на задълбоченото изследване и дълбока убеденост, съчетани с прилагане и разработването на основни, методологически важни принципи и идеи. Трябва да се отбележи, че заниманията с този тип материал му позволяват да се докосне и работи и в областта на социологията, заради която Гандев се насочва към изучаването на историята. Поради това той е и един от учените, които утвърждават в България прилагането на социологическия и репрезентативния метод в историческата наука.

Заслуга на проф. Гандев е и довършването на преустройството на българската етнография върху историко-материалистически основи. Преустройство, което за времето си е оценявано като много важно. То спомага тя да бъде призната като равна на останалите исторически науки в рамките на страната ни и на Източния блок. В този процес Гандев спомага и за разчупването на националната ѝ затвореност. Други негови приноси са разширяването на времевия обхват, на изследователския диапазон на етнографията и задълбочаване на изследванията в областта на етногенезиса и етническата история на българите.

Четвъртата основна и най-непопулярна част в научното творчество на проф. Гандев са изследванията и работата му в областта на Изворознанието и Историографията. Тяхното проследяване и изучаване позволява, от една страна, да се види историята на българската историческа наука през погледа на учения, а, от друга – ролята, която изиграва той самият в нейното развитие.

Този дял от творчеството Хр. Гандев може да се разгледа и като едно своеобразно затваряне на кръга на научната и преподавателската му дейност. Защото, именно чрез тези си знания, които предава на бъдещите историци, той им дава основните принципи на работа както с изворите, така и с научната литература. „Имунизира” ги срещу сляпото доверяване на авторитети. Учи ги как да четат, систематизират и анализират извори и литература, включително на чужди езици. Професионалната реализация на неговите докторанти е силно доказателство за уменията на преподавателя Хр. Гандев. Подкрепата, която той оказва на хората в историческата колегия с рецензиите си върху техните дисертации и върху цялостното им творчество при хабилитиране, е добро свидетелство за човека и учения Гандев.

Особеност, която се наблюдава в есетата, написани от Гандев върху човешкото и историческото познание, е яркото пречупване през погледа на учения. Здравословните проблеми, които има, той съумява да превърне в предимство. Те му помагат да види света и да обмисли опита и познанието, които човек трупа с годините, през призмата на конкретните човешки възприятия. Така той демонстрира, че историческата наука и историографията не са само сбор от факти и събития, а реално състояли се неща, предизвикани от конкретни хора, които притежават свои възприятия и свои способности за осмисляне и начин на действие. Доказва още, че нашата наука не съществува сама за себе си, че тя съставя едно цяло с останалите научни области. Както с хуманитарните, така и с природните.

Характерна за Хр. Гандев е и способността му да използва най-добрите черти и особености на двете водещи течения в науката през XX в. – позитивизмът и историческият материализъм. Той, както и други български историци, ги съчетава в едно цяло, което му дава по-широк поглед към изследваните събития и възможност за по-голяма дълбочина при анализите и наблюденията.

Публикации по темата на дисертацията

1. *Позитивистични възгледи за началото на Българското възраждане.* – В: Перушица, гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Т. 5-6, Пловдив, 2004, 265-284.

2. *Историко-материалистически възгледи за началото и същността на Българското възраждане. Част 1.* Димитър Благоев и Янко Сакъзов – В: Перушица, гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Т. 7, Пловдив, 2006, 119-136.

3. *Размислите на проф. Христо Гандев за историческото познание.* – Минало, 2006, № 4, 82-92.

4. *Пътят на семейство Никола и Стефана Гандеви.* – В: Черно море между Изтока и Запада. История на пътя. Варна, 2007, 324-344.

5. *Историко-материалистически възгледи за началото и същността на Българското възраждане. Част 2.* – В: Перушица, гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Т. 8. Пловдив, 2008, 11-30.

6. *Из архива на проф. Христо Гандев – „Развитие на марксистката историография”.* – В: Сборник статии от IV международен симпозиум – Университетски четения и изследвания по Българска история, Смолян – май 2006, С., 2008, 581-593.

7. *Демографски, битово-културни и поселищни проблеми на съвременността в творчеството на проф. Христо Гандев.* – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Част 1. Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест проф. д-р Цветана Георгиева. С., 2008, 737-753.

8. *Проф. Христо Гандев и историческите извори* – ГСУ–ИФ, Т. 98-99, Suppl. 1. Докторантски четения, март – 2006. *Под печат.*